

Boekbesprekingen

J. M. Ruane en K. A. Cerulo, **Second thoughts. Seeing conventional wisdom through the sociological eye.** Pine Forge Press, Thousand Oaks/London/New Delhi 1997, 218 pp.

V. R. Ruggiero, **A guide to sociological thinking.** Sage Publications, Thousand Oaks/London/New Delhi 1996, 140 pp.

Het kon natuurlijk niet uitblijven: in de hele stroom 'how to'-boeken hebben nu ook de sociologen hun eigen korte handleidingen in het vak, inclusief de optimistische toon – dat het allemaal reuze meevalt om je deze manier van denken en doen eigen te maken – die dergelijke zelfhulpinstructieboeken zo vaak aankleeft. Valt sociologisch denken uit een boekje te leren?

Vincent Ryan Ruggiero, emeritus hoogleraar aan de State University te Delhi, zou er volmondig 'ja' op antwoorden, mits men zijn handleiding van 125 pagina's nauwgezet volgt. De strategie die Ruggiero volgt komt er kort samengevat op neer, dat inzicht bieden in de wijze waarop mensen *denken* voldoende voorwaarde is om beginnende studenten te leren hoe *sociologisch te denken*. En dat lijkt (te) veel gevraagd.

Afgezien van een wel erg korte introductie in de sociologie komt er pas in het laatste van de acht hoofdstukjes een bonte reeks sociologische thema's ter overdenking aan de orde. Hieraan voorafgaand heeft Ruggiero in zeven korte hoofdstukken zijn basisidee uiteengezet dat het denkproces drie stadia kent: een reflexief stadium om thema's te identificeren, een daaropvolgend creatief stadium om ideeën ter oplossing te produceren en ten slotte een kritisch stadium om het voorafgaande te evalueren. Nu zullen er waarschijnlijk weinig sociologen zijn die hem dit inzicht betwisten, al geldt het uiteraard niet alleen voor sociologen. In de gereedschapskist van iedere wetenschapsbeoefenaar in spe zouden de drie door Ruggiero benoemde vermogens – nieuwsgierigheid, het kunnen nadenken over ideeën die 'zowel ongewoon als ongewoon goed zijn' en enige mate van zelfkritiek – natuurlijk aanwezig moeten zijn. Sociologisch bedenkelijker wordt het al, als Ruggiero in hoofdstuk twee aangeeft wat 'de wetenschappelijke houding' behelst: 'the awareness that for every question there is one right answer – that is, one answer that is more accurate and more complete than all others' (p. 21). Dit standpunt mag de aankomend socioloog misschien geruststellend in de oren klinken en hem hoopvol stemmen, het was eerlijker geweest als Ruggiero er op had gewezen dat het bij het vergaren van sociologisch inzicht niet in de eerste plaats gaat om het zoeken naar antwoorden, maar om het stellen van relevante vragen en dat er in veel kwesties juist verschillende – wellicht strijdige – antwoorden gegeven kunnen worden. Het merkwaardige is dat Ruggiero dit probleem ook zelf aankaart, bijvoorbeeld door te verwijzen naar de discussies die ontbrandden na de studie van Gilligan (1982) over de verschillende houdingen tussen mannen en vrouwen ten opzichte van

ethische vragen. Door vervolgens onderzoek te noemen dat de uitkomsten van Gilligan betwistte, lijkt hij desalniettemin te suggereren dat er ook in deze slechts een 'goed' antwoord bestaat (p. 40).

De ethische vragen waar de socioloog zichzelf mee geconfronteerd kan zien, worden door Ruggiero in een apart hoofdstuk behandeld. Wat doe je als socioloog met vertrouwelijk verkregen informatie van informanten die voor hen juridisch belastend is? Speel je die door aan justitie of niet? Maar ook hier blijven zijn suggesties voor het nemen van moreel getinte beslissingen voor de hand liggend en zouteloos: als de enige keus bestaat uit het kiezen tussen twee goeden, kies dan de meest goede, gaat het om de keus tussen twee kwaden, kies dan de minst kwade (p. 101). Het probleem is nou juist dat die keuze vaak niet te maken is, en dat sociologie bedrijven, zoals Becker al decennia geleden in *Whose side are we on* opmerkte (1962), ook altijd partijdigheid impliceert. Het gaat er juist om dat de socioloog zich van die partijdigheid bewust is en voor zijn keuze staat. Dergelijke waarlijk niet eenvoudige problemen worden door Ruggiero tot een ogenschijnlijk simpele vijf-stappenstrategie gereduceerd en voorzien van een opdracht, waarmee hij ook dit hoofdstuk besluit: 'schrijf zoveel mogelijk morele kwesties op waarvan je denkt dat ze van sociologisch belang zijn', met de toevoeging tussen haakjes 'een morele kwestie, weet je nog, is een kwestie die draait om de vraag naar goed of slecht gedrag'. Je zou als student toch onmiddellijk tot een andere studie besluiten na zo'n opdracht dunkt me.

Het jammere van Ruggiero's sociologische *selfhelp kit* is dat hij in luttele pagina's niet alleen wil laten zien hoe sociologisch te denken, maar ook hoe sociologisch te doen. Daarbij verliest hij het evenwicht tussen praktische tips ('voor informatie over boeken: raadpleeg de bibliotheekcatalogus') en zwaarwichtiger zaken (als de boven aangehaalde ethische problemen van veldwerk) uit het oog. En het is maar zeer de vraag of beginnende sociologiestudenten zich na het lezen van Ruggiero's gids voor verdere studie gewonnen geven.

Een veel bescheidener, maar doeltreffender aanpak kenmerkt *Second thoughts. Seeing conventional wisdom through the sociological eye*, een andere introductie in het sociologisch denken van Janet Ruane en Karen Cerulo. De schrijfsters staan met beide benen volop in de praktijk van het sociologisch onderwijs en dat is te merken. Ze huldigen het 'starting where you are'-principe, het leren sociologisch te denken vanuit het dagelijks leven. In 18 korte essays wordt telkens een alledaagse wijsheid, 'geld is de wortel van alle kwaad', 'eerlijk duurt het langst' of 'het gezin is de hoeksteen van de maatschappij' tegen het sociologische licht gehouden. Hieraan voorafgaand hebben de schrijfsters in een introducerend hoofdstuk gewezen op de kracht van dergelijke alomtegenwoordige wijsheden, waar we al van kinds af aan mee opgroeien. Het aardige is natuurlijk dat veel vooronderstellingen omtrent het dagelijks leven in onderzoek inderdaad bevestigd kunnen worden. Huwelijken die snel of op jonge leeftijd gesloten worden, blijken het cliché 'haastige spoed is zelden goed' te bevestigen, zoals ook het 'geen woorden maar daden' empirisch gefundeerd kan worden. Meteen daarop wordt met voorbeelden geïllustreerd dat alledaagse wijsheden lang niet altijd opgaan. Het cliché dat 'kinderen je grootste geluk zijn' wordt gerelativeerd door onderzoek dat erop wijst, dat veel ouders achteraf zeggen dat de gelukkigste perioden in hun leven bestonden uit de fase voor ze kinderen kregen en die nadat de kinderen het huis uit zijn. Op deze onnadrukkelijke 'is het zo dat'-wijze laten de schrijfsters de lezers voelen dat sociologisch denken begint met het kritisch stilstaan bij (persoonlijke) ervaringen die weliswaar herkenbaar, maar daarom niet minder tijd- en plaatsgebonden zijn.

De essays beslaan acht sociologische thema's: cultuur, sociale structuur, socialisatie, stratificatie, deviant gedrag en de sociale instituties gezin, economie en onderwijs. In ieder essay kan daarmee een aantal relevante sociologische begrippen worden besproken en het geheel

wordt doorspekt met voorbeelden uit (recent) empirisch onderzoek. In het essay *Love knows no reason* bijvoorbeeld, wordt ingegaan op de vraag hoe partnerkeuzes totstandkomen: is het 'soort zoekt soort' of 'tegenpolen trekken elkaar aan'? Met behulp van de begrippen sociale status, homo- en endogamie laten de schrijfsters zien dat de meerderheid van de Amerikanen verliefd wordt op en trouwt met iemand uit dezelfde klasse, van dezelfde leeftijd, met dezelfde levensovertuiging, met een vergelijkbare opleidingsachtergrond en zelfs met een vergelijkbare uiterlijke verschijning. Trouwen met iemand die een andere etnische achtergrond heeft, komt nauwelijks voor. Liefde is, met andere woorden, lang niet zo'n persoonlijke aangelegenheid als doorgaans wordt aangenomen: 'even the most personal of experiences can succumb to the systematic influence of the social', zo besluiten de schrijfsters dit hoofdstuk.

Ruggiero, maar ook Ruane en Cerulo geven de studenten oefeningen en opdrachten aan het eind van ieder hoofdstuk. Het doet wat al te schools aan, maar veel van de opgeworpen vragen zouden wel goed kunnen functioneren als eye-openers tijdens werkgroepbijeenkomsten. Een nadeel voor Nederlandse studenten is de wel erg op de Verenigde Staten toegespitste context van voorbeelden, suggesties om verder te lezen of instituten om te raadplegen. In beide 'how to'-boeken wordt een stijl gehanteerd die suggereert dat 'face to face'-contact voor sociologieonderwijs eigenlijk overbodig is. Dat mag modern zijn en het werk van sociologiedocenten voorbereiden en verlichten, levende gidsen in het vak zijn er niet mee te vervangen.

Dietke van der Ree
Vakgroep Sociologie
Universiteit van Amsterdam

Gerard Dekker, Joep de Hart en Jan Peters, **God in Nederland 1966-1996**. Anthos, Amsterdam 1997, 153 pp.

De publicatie *God in Nederland* van drie bekende godsdienstsociologen zal weinigen ontgaan zijn. Het boekje heeft eind 1997 gedurende enkele weken opmerkelijk veel aandacht gekregen van de schrijvende pers, maar vooral ook op radio en televisie. Die aandacht van de media vormde ook de achtergrond van de studie. Het onderzoek naar de betekenis van kerk en geloof anno 1996 vond plaats in opdracht van KRO/RKK naar aanleiding van het tienjarig bestaan van het tv-programma *Kruispunt*. Het betrof in essentie een herhaling van een eerste steekproefonderzoek uit 1966 in opdracht van het damesblad *Margriet* respectievelijk van een tweede onderzoek uit 1979 op initiatief van het weekblad *De Tijd* en de KRO. Het gegeven dat het een herhalingsoperatie betreft, bepaalde enerzijds de mogelijkheden en bracht anderzijds beperkingen met zich mee. De mogelijkheden lijken niet gering: het schetsen van tal van ontwikkelingen op het kerkelijk en levensbeschouwelijk erf gedurende drie decennia, waarin Nederland hoe dan ook een diepgaand proces van ontzuiling doormaakte. De beperkingen betreffen vooral de zwakke basis van slechts drie momenten uit die omvangrijke periode en de vooropstaande noodzaak in vraagstellingen aan te sluiten bij de vragen uit de beide eerdere onderzoeken. Zoals de bescheiden auteurs zelf aangeven, ging het hierbij bovendien om een beperking tot de christelijke kerkgenootschappen op basis van vragen die voor een deel in een nieuw onderzoek anno 1996 niet meer gesteld zouden worden.

De drie auteurs tekenen elk op basis van het nodige cijfermateriaal voor een hoofdstuk. Dekker schreef een betrekkelijk algemeen hoofdstuk over de voornaamste ontwikkelingen op het terrein van godsdienst en kerk in Nederland. Voorspelbaar komen de verminderde kerkelijkheid en kerkgang aan de orde alsmede de bij veel kerkleden gewijzigde geloofs-

opvattingen anno 1996 vergeleken met de jaren '60. Peters behandelde de verschillende confessionele culturen binnen de drie grote kerkgenootschappen. Katholieken onderscheiden zich ook in de huidige tijd van hervormden en gereformeerden in geloofsopvattingen, houding en gedrag. Elk kerkgenootschap heeft zijn eigen secularisatietempo. Sinds 1979 maakte ook het gereformeerde volksdeel zo'n proces van secularisatie door, dat het voorheen zo grote verschil met de hervormden duidelijk is afgenomen. De Hart scheef onmiskenbaar het meest originele hoofdstuk over de maatschappelijke betekenis van het proces van ontzuiling. Hoe kijken meer of minder gelovige c.q. kerkelijke burgers met meer of minder orthodoxe geloofsopvattingen tegen uiteenlopende maatschappelijke vraagstukken aan? Hoe zien de burgers het maatschappelijk middenveld, in welke instanties stellen ze meer of minder vertrouwen enzovoort.

In een slothoofdstuk geeft Dekker nog een afgewogen schets van een aantal hoofdzaken. Daarbij steunt hij niet of nauwelijks op het cijfermateriaal uit de voorgaande hoofdstukken. Een tweetal zaken springt er uit, door Dekker paradoxen genoemd. Enerzijds constateert hij een groeiende discrepantie tussen geloof en kerk. De kerken blijken de ingrijpende veranderingen in de godsdienstigheid van de individuele burgers niet overtuigend gestalte te kunnen geven. Dat de kloof tussen gelovigheid en kerkelijkheid in het onderzoek extra breed uitvalt op grond van de specifieke en tegelijk betreffende willekeurige – tweetraps – vraagstelling naar de kerkelijkheid, komt daarbij niet nog eens expliciet aan de orde. Tegenover een sterk afgenomen binding van de al dan niet voormalige kerkleden met de kerken, staat daarnaast een opmerkelijk positieve rol die de burgers aan de kerken in het publieke leven toekennen. Dat geldt voor degenen die de kerk verlaten hebben evenzeer als voor de niet-kerkelijk opgegroeide burgers. In de beleving van veel burgers zijn de kerken er niet meer primair ten behoeve van het geloof van hun leden, maar worden ze vooral gezien als relatief betrouwbare partners in de publieke discussie.

Van de respondenten in het onderzoek bleek een relatief hoog percentage vertrouwen te stellen in de informatieverstrekking door de kerken. Tegelijkertijd bleek een niet gering deel van die respondenten behoefte te hebben aan uitspraken door de kerken in maatschappelijke vraagstukken. Als kritische noot mag daarbij wel aangetekend worden, dat we nog niet veel wijzer zijn als ruim de helft van de respondenten vindt dat de kerken een uitspraak moeten doen over de doodstraf. Willen de respondenten dat de doodstraf ingevoerd wordt in Nederland op instigatie van de kerken – een onderzoek rond de jaarwisseling van 1997/98 rapporteerde dat een meerderheid van de Nederlanders voor herinvoering van de doodstraf zou zijn – of moeten de kerken juist voorgaan in de strijd voor afschaffing van de doodstraf in tal van andere landen?

Met het vlot geschreven boekje voorzien de auteurs overduidelijk in een journalistieke behoefte. Als de – inderdaad bescheiden – pretenties niet verder zouden gaan, zou waardering zeker overheersen. Verdergaande wetenschappelijke pretentie moet het boekje evenwel ontzegd worden. Voorzover er voorheen onzekerheid of twijfel was over de snelheid, omvang en diepgang van het proces van ontzuiling, is die onzekerheid niet afgenomen.

Als ergens sprake is van *respondentenonderzoek* in plaats van wetenschappelijk verantwoord *steekproefonderzoek* dan geldt het wel dit onderzoek 'God in Nederland'. Voortdurend is er sprake van 'de steekproef' c.q. 'de Nederlanders', terwijl volstrekt niet aannemelijk is gemaakt dat op basis van de circa 1300 respondenten een representatief beeld van de volwassen burgers van Nederland geschetst is. Voor het onderzoek is geen steekproef *getrokken*, maar is gebruikgemaakt van een bestand van respondenten uit het zogenaamde *Tijdbestedingsonderzoek* van het SCP uit 1995. Van ruim 3000 TBO-respondenten hadden circa 2000 personen geantwoord nog wel eens aan een onderzoek mee te willen doen. Van die 2000 hebben er uiteindelijk circa 1300 ook feitelijk aan 'God in Nederland' meegedaan. Dat het in dit

geval om een selectie uit een selectie uit een selectie gaat, kun je uit het boekje niet goed opmaken. De respons wordt in de *Verantwoording* 60% genoemd maar is in feite 6,5%. De oorspronkelijke steekproef, die nergens ter sprake komt, omvatte namelijk bijna 20.000 adressen. Aan het TBO deed circa 16% mee, samenhangend met het gegeven dat een fors beroep gedaan werd op de bereidheid van de getrokken personen om mee te werken. Dat zo nadrukkelijk geselecteerde respondenten in het 'God in Nederland' onderzoek veel belang toekennen aan resultaten van wetenschappelijk onderzoek, laat zich raden. Daar zijn ze op geselecteerd. Dat ze in samenhang hiermee naar opleidingsniveau niet representatief zijn voor de bevolking als geheel, is ook niet verbazingwekkend. Terwijl van de volwassenen in Nederland circa 20% slechts lager onderwijs heeft genoten, is dit onder de respondenten slechts 7%. Dat wil zeggen dat van de circa 4000 in de steekproef getrokken personen met niet meer dan lager onderwijs er ongeveer 90 aan het onderzoek hebben meegewerkt: nog geen 2,5%. Dat deze laagopgeleide personen ook maar enigszins representatief zijn voor de categorie van circa 4000 laagopgeleiden zal niemand durven veronderstellen. Je hoeft geen helderziende te zijn om vast te kunnen stellen dat vooral oudere laagopgeleide burgers met een extra hoog percentage orthodoxe kerkleden op het appèl ontbreken. Anders dan de waarneming van de betrokken auteur is het niet zo dat gereformeerden relatief jong en *zeer* hoog opgeleid zijn. Van de oudere, laagopgeleide en orthodoxe gereformeerden hebben er slechts zeer weinigen aan het TBO meegedaan, en daarmee was de deur voor het 'God in Nederland' onderzoek gesloten. Dat wel toegepaste weging van de onderzoeksresultaten – waarop gewogen is, maakt het boekje niet duidelijk – scheefgetrokken verhoudingen niet recht kunnen trekken, kan niet vaak genoeg naar voren gebracht worden. Aan selectie op opleiding in samenhang met interesse voor het TBO is onherroepelijk toe te schrijven dat in het boekje met name een zeer vertekend beeld wordt geschetst van het vrijwilligerswerk. Vijf van de negen volwassenen zouden vrijwilligerswerk doen. Het lijkt veeleer een karikatuur dan een goede typering van de werkelijkheid. Bij nadere beschouwing komt het er onder meer op neer, dat bijna alle ouders van jeugdige leerlingen vrijwilligerswerk doen in het onderwijs. Als je een beetje thuis bent in die wereld, weet je wel beter.

Gerard Visscher
Vakgroep Staatsrechtelijke Vakken
Rijksuniversiteit Leiden

Adri Smaling en Ellen Hijmans (red.), **Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing**. Boom, Amsterdam 1997, 208 pp.

In kwalitatief onderzoek neemt de wijze waarop onderzoek wordt gerapporteerd een centrale plaats in. Dit in tegenstelling tot kwantitatief onderzoek, waarin vooral de numerieke analyse-modellen centraal staan. In kwalitatief onderzoek is vooral de tekst en de betoogtrant van groot belang, omdat daarin de plausibiliteit van de resultaten duidelijk moet worden. Met andere woorden: het doen van kwalitatief onderzoek vereist duidelijk andere vaardigheden dan kwantitatief onderzoek. Deze vaardigheden komen ook tot uitdrukking in deze bundel over kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing.

Een tweede aspect dat voortdurend terugkomt in de discussie over kwalitatief onderzoek, is de vraag naar de relatie tussen de onderzoeker en onderzochte. Deze vraag wordt des te belangrijker als het gaat om onderzoek naar levensbeschouwing.

In deze goed leesbare bundel worden de grenzen tussen de levensopvattingen van de onderzoeker en de levensopvattingen van de onderzochte verder verkend. Centraal staat de

vraag hoe objectief of subjectief een onderzoeker mag en kan zijn bij de interpretatie van de onderzoeksdata. De vraag is of dit varieert naar de aard en het soort antwoorden waar de onderzoeker naar op zoek is. Met andere woorden: in hoeverre kan men voldoen aan objectiviteitscriteria en in het verlengde daarvan de betrouwbaarheid?

Het zal duidelijk zijn dat ook onder kwalitatieve onderzoekers verschillende opvattingen over deze problematiek naar voren komen. Sommigen zoals Hak en Wester benadrukken het belang van objectiviteit en betrouwbaarheid. Anderen leggen meer nadruk op het belang van de explicitering van levensbeschouwelijke oriëntaties van de onderzoeker, zoals in deze bundel, aangezien deze volgens de auteurs een belangrijke rol spelen in het onderzoek en de presentatie daarvan.

Het verschil in opvatting lijkt te gaan over de mate van betrouwbaarheid van de data. Door de nadruk te leggen op het belang van inleving in de situatie van de onderzochte wordt tegelijkertijd het belang van de levensbeschouwelijke oriëntatie van de onderzoeker duidelijk. Het vermogen tot inleven in de te onderzoeken personen is dus van essentieel belang. Echter de auteurs gaan nog verder; niet alleen inleven, *Verstehen*, is belangrijk. In het onderzoeksproces moeten zowel de onderzoeker als de onderzochte een gelijke rol spelen om de alledaagse werkelijkheid zo goed mogelijk weer te geven. Daarmee gaan de onderzoekers in deze bundel een stap verder dan de gebruikelijke methoden in kwalitatief onderzoek. Zij verplaatsen zich niet alleen in de onderzoekssituatie om te trachten deelgenoot te worden in de gesprekssituatie, maar ook om een bijdrage te leveren aan een mogelijk doelgericht veranderingsproces. De vergelijking met actieonderzoek dringt zich op. Dit is echter schijn. Het gaat hier om onderzoek dat gericht is op het zich bewustmaken van het eigen denken van de personen in kwestie in hun eigen omgeving.

In de inleiding wordt het reflexieve aspect centraal gesteld. Reflectie wordt hier gebruikt als middel voor het analyseren, interpreteren, beoordelen en waarderen, niet alleen voor de onderzoeker maar ook voor de geïnterviewde, als middel om levensbeschouwelijke zaken, de symbolische wereld voor de geïnterviewde zelf helder te krijgen en te ordenen. Hierin komen vervolgens de 'valuatieve' aspecten aan de orde, dit zijn de regels, waarden en normen; de ethische aspecten, het zoeken en vinden van antwoorden op wat juist en goed is; de esthetische aspecten en de existentiële aspecten. Daarmee wordt de toon gezet voor nieuwe wegen in kwalitatief onderzoek.

In alle bijdragen komt de subject-objectrelatie en de gevolgen voor de kwalitatieve benadering aan de orde. In sommige bijdragen zien we dat het subject en het object langzamerhand samenvallen. Het gevolg is dat de invalshoek op kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing steeds individueler en daarmee subjectiever wordt. In plaats van een empirische objectieve benadering komen de auteurs tot een meer individuele invalshoek van het verschijnsel levensbeschouwing.

Dit zien we bijvoorbeeld bij Van der Veen, waar de persoonlijke betrokkenheid bij haar respondenten centraal staat. Zij verwerkt de ideeën en opvattingen van haar respondenten, die ze vervolgens integreert in haar eigen levensovertuiging. Maso introduceert het concept 'radicale subjectiviteit'. Daarmee wil hij de nadruk leggen op de persoonlijke en affectief-emotionele basis van de zingeving van de onderzoeker met het doel te komen tot wat hij noemt 'echte' vragen. Maso is van mening dat kwalitatief onderzoek pas een bijdrage kan leveren aan de zoektocht naar existentiële zingeving als de onderzoeker zich aan deze radicale subjectiviteit houdt. Hij stelt dat kwalitatief onderzoek bij uitstek relevant is voor het ontwikkelen van een levensbeschouwing.

Smaling legt de nadruk op de impliciete levensbeschouwelijke aspecten van het wetenschappelijk handelen. Hij introduceert het begrip 'dialogiciteit' als een waarde en de daarmee verbonden communicatieve principes van 'coöperatie' en 'caritas' (daarmee doelt hij op een

welwillende houding van de onderzoeker). Dit begrip ontleent hij aan de hedendaagse argumentatietheorie. Dit betekent dat men een beroep kan doen op elkaars redelijkheid als basis voor solidariteit. Het begrip *caritas* fungeert daarin als een ethisch basisprincipe.

De bijdrage van Baart gaat in op de relatie tussen praktische theologie en kwalitatief onderzoek. Voor een pastoraal werker is het belangrijk dat men kan putten uit de diepere lagen van de eigen levensbeschouwing. Waarachtigheid is het uitgangspunt voor de ontmoeting met de ander.

Coenen zoekt de oplossing van het vraagstuk subject-object in de esthetiek. Hij kritiseert de objectdefinitie en de objectbenadering van de godsdienstsociologie. Hij legt een exclusief accent op de belevingsaspecten van het religieuze. Hij neemt gedichten daarbij als voorbeeld om het wezenlijke in de (religieuze) beleving te zoeken. Dat betekent, volgens Coenen, dat de kwalitatieve onderzoeker, die op zoek is naar religieuze beleving te rade moet gaan bij de kunst.

Kunneman geeft in zijn bijdrage de kwalitatief onderzoeker wetenschapsfilosofische hulp bij de onderzoekspraktijk. Hij is van mening dat de onderzoeker een 'normatieve professionaliteit' moet etaleren. Voor het interpreteren van betekenissen en ervaringen moet de onderzoeker zich scholen, aangezien zijn interpretatie altijd normatief en evaluatief wordt ingevuld.

De inzet van dit boek is, dat kwalitatief onderzoek zich in het bijzonder zou lenen voor het analyseren van levensbeschouwelijke zaken. Op het oog lijkt dit een plausibele redenering. Maar het is niet afdoende. Immers, er wordt niet hardgemaakt wat het verschil is in onderzoeksbenadering van levensbeschouwing en bijvoorbeeld onderzoek naar hoe artsen met patiënten omgaan, of welke effecten tv-programma's hebben op mensen. Ook hier geldt de vraag: wat wil je weten als onderzoeker en wat zijn daartoe de beste methoden om dit te weten te komen.

Eigenlijk is de vraag of kwalitatief onderzoek bij uitstek geschikt is om levensbeschouwelijke fenomenen te bestuderen vanuit methodologisch perspectief niet van essentieel belang, aangezien in elk kwalitatief (en kwantitatief) onderzoek het eigen perspectief van de onderzoeker een grote rol speelt.

Dit neemt niet weg dat kwalitatief onderzoek naar levensbeschouwing wel zeer veel relevante informatie kan verschaffen die andersoortig onderzoek ons niet kan verstrekken, zoals informatie over hoe mensen denken over leven en dood, over moraal en ethiek, over god en gebod. Toch blijft voorzichtigheid geboden. Er blijft een discrepantie tussen de unieke ervaring en de mogelijkheid tot generalisering van de ervaring. Immers het streven naar objectiviteit van methoden van onderzoek geeft de enige mogelijkheid tot controle. Het blijkt toch dat af en toe aan deze noodrem moet worden getrokken, zoals blijkt uit de bijdrage van Hijmans. Zij bevestigt nog eens nadrukkelijk dat methoden van onderzoek, dus ook kwalitatieve methoden, gericht moeten zijn op procedures, aan vaste regels moeten beantwoorden en systematiek moeten bevatten. De methoden van onderzoek bevatten zelf geen intrinsieke levensbeschouwing. Daarmee lijkt zij de grenzen van kwalitatief onderzoek min of meer af te bakenen. In verschillende bijdragen wordt gezocht naar nieuwe mogelijkheden van kwalitatief onderzoek. Dit wordt echter problematisch wanneer deze verkenning zo ver gaat dat er sprake is van een samensmelten van vorm en inhoud, van het samenvallen van het subject en object, en wanneer zelfs het onderscheid tussen een roman of een gedicht en kwalitatief onderzoek wegvalt. Ondanks deze kritische noten blijf ik het verkennen van de grenzen van kwalitatief onderzoek een spannende bezigheid vinden, vooral als dit wordt uitgebreid naar kunst en literatuur.

Henk Kleijer
SISWO, Amsterdam

M. Niphuis-Nell (red.), **Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: Veranderingen in de primaire leefsfeer.** SCP/VUGA, Rijswijk/Den Haag 1997, 366 pp.

In 1977 verschijnt de eerste *Sociale atlas van de vrouw*. In 1991 begint het Sociaal Cultureel Planbureau aan het derde 'atlas van de vrouw'-project. In tegenstelling tot vijftien jaar eerder toen alles in één boek werd uitgegeven, staan dit keer vier, lijvige, atlassen op de agenda. Gestart is met *Gezondheid en hulpverlening, seksualiteit en (seksueel) geweld*. Het tweede atlasdeel *Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren* kwam uit in 1993, en nog eens twee jaar later verschijnt deel drie: *Allochtone vrouwen*. Ten slotte verschijnt in september 1997, het laatste en het meest lijvige deel – maar liefst 366 pagina's – op de markt: *Veranderingen in de primaire leefsfeer*. En daarmee is het derde 'atlas van de vrouw'-project, precies twintig jaar na het verschijnen van het eerste rapport, compleet. Dit vierde deel van de *Sociale atlas van de vrouw*, onder redactie van Marry Niphuis-Nell, bevat een negental inhoudelijke hoofdstukken op het terrein van de primaire leefsfeer, waarbij met name de veranderingen van de laatste dertig jaar centraal staan.

De afbakening van het terrein van de primaire leefsfeer is een moeilijk karwei. Dit blijkt al uit de inhoudsopgave: op het eerste oog is het een 'ratjetoe'. Na een algemene inleiding komen in het deel *Demografie en leefsituatie* de demografische ontwikkelingen aan bod. In het tweede hoofdstuk wordt een aantal transities zoals het verlaten van het ouderlijk huis, relatievorming, beëindiging van relaties en de geboorte van kinderen, besproken. Vervolgens komen in hoofdstuk 3 de een- en tweeverdieners, en in hoofdstuk 4 de eenouder-, stiefgezinnen en niet-verzorgende ouders aan bod. In het tweede deel wordt, in twee hoofdstukken, ingegaan op *De onbetaalde arbeid*. Allereerst wordt de verdeling tussen vrouwen en mannen van de onbetaalde arbeid (tussen 1975-1995), en vervolgens de economische waarde van de onbetaalde arbeid besproken. In het derde deel, *Gezinsrelaties*, staan in hoofdstuk 7 de partnerrelaties, en in hoofdstuk 8 de keuze voor en de beleving van het moeder- en het vaderschap centraal. Het vierde deel behelst een wat merkwaardige combinatie van *Recht en beleid*. In hoofdstuk 9 wordt ingegaan op de ontwikkelingen in het familierecht en in hoofdstuk 10 is het beleid inzake de herverdeling van de onbetaalde arbeid onderwerp van discussie.

De verschillende hoofdstukken zijn over het algemeen goed leesbaar, bevatten veel interessante informatie en geven een aardig beeld van de veranderingen op het terrein van de primaire leefsfeer in de afgelopen dertig jaar. Bij het doorlezen van de verschillende hoofdstukken wordt het geheel aan onderwerpen iets minder 'ratjetoeachtig', maar blijft kunstmatig en weinig systematisch. Bovendien is de grens tussen dit deel en het tweede deel van de *Sociale atlas van de vrouw*, waarin de faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren zijn besproken, niet in alle opzichten helder en duidelijk.

De selectie van de onderwerpen wordt door Niphuis-Nell in de inleiding als volgt verantwoord: 'Een leidraad voor de selectie van onderwerpen werd gevonden in de protesten van de vrouwenbeweging in de jaren zestig en zeventig en de ontwikkelingen sinds die tijd. Voorzover de toenmalige protesten betrekking hadden op de primaire leefsfeer, ging het om verzet tegen de rol van moeder en huisvrouw als enige optie in de levensloop. Deze vrouwen wilden ook een rol buitenshuis vervullen, in de vorm van betaalde arbeid of participatie op andere maatschappelijke terreinen. Ook werd toentertijd in de vrouwenbeweging al aangegeven dat, complementair aan de te bewerkstelligen veranderingen in de levensloop, mannen meer huishoudelijke en verzorgende taken op zich zouden moeten gaan nemen' (p. 11). Of hiermee de selectie van de onderwerpen van de verschillende hoofdstukken duidelijker wordt, is zeer de vraag. Terecht wordt dan ook in dezelfde inleiding gesteld dat 'de uitein-

delijke geselecteerde onderwerpen (...) aldus niet zozeer een doorlopend, aaneengesloten verhaal opleveren, als wel een soort “capita selecta” rond de thema’s “vrouwen en mannen in de primaire leef sfeer”, en “het effect van de aanwezigheid van kinderen op hun beider posities”.

Het aan elkaar praten van de verschillende hoofdstukken krijgt in de inleiding ruime aandacht. Toch is dit niet het voornaamste probleem van het vierde atlasdeel. Veel problematischer is dat de hoofdstukken volstrekt niet vergelijkbaar zijn: zo variëren ze van hoofdstukken waarin kwantitatieve analyses de boventoon voeren, tot hoofdstukken met enkel beschrijvingen van de resultaten van kwalitatief en kwantitatief onderzoek. Het ene extreem is met name te vinden in de hoofdstukken 4, over eenoudergezinnen, stiefgezinnen en niet-verzorgende ouders, en 5, over de verdeling van onbetaalde arbeid tussen 1975-1995. Deze hoofdstukken hebben een sterk kwantitatief karakter: veel analyses, veel tabellen en figuren – zo zijn in de 25 pagina’s tekst van hoofdstuk 4 maar liefst 14, soms paginalange, tabellen te vinden – en in hoofdstuk 5 worden zelfs resultaten van significantietoetsen gerapporteerd. Deze opzet staat in schril contrast met een aantal andere hoofdstukken, waarbij hoofdstuk 7 en 8, over partnerrelaties en over de keuze voor en de beleving van moeder- en vaderschap, de meest duidelijke voorbeelden zijn. Deze hoofdstukken vormen dan ook het andere extreem: ze bevatten geen enkele tabel, geen enkele figuur en de opzet is sterk beschrijvend van aard. Zo wordt in hoofdstuk 7 wel melding gemaakt dat ‘in de loop van de jaren tachtig de trend naar minder opleidingshomogamie iets stopt, en de beroepshomogamie zelfs weer toe neemt’ (p. 192), maar wordt dit niet onderbouwd met een tabel of met een figuur. Evenzo wordt in hoofdstuk 8 wel aandacht besteed aan de argumenten van vrouwen om geen kinderen te willen, maar is een tabel waarin de veranderingen van de laatste dertig jaar wat betreft het percentage vrijwillig kinderloze vrouwen worden gegeven, niet te vinden.

Dit laatste deel van het derde ‘atlas van de vrouw’-project zou aanzienlijk aan waarde winnen als in alle hoofdstukken getracht was de veranderingen van de laatste dertig jaar op het betreffende terrein zowel in kwantitatieve als in kwalitatieve opzet te behandelen, danwel beschrijvend, danwel analyserend. Hierdoor zouden de verschillende hoofdstukken zowel geschikt zijn als cijfermatig naslagwerk wat betreft de veranderingen in de afgelopen dertig jaar, alsook geschikt zijn om te informeren over de argumentatie van vrouwen en mannen voor bepaalde keuzen en voor bepaalde gedragingen. Nu is het helaas of het een of het ander, maar in geen enkel hoofdstuk komen beide aspecten aan bod.

Kortom, een boek met enerzijds veel analyses en anderzijds veel beschrijving, waardoor het soms uitstekend dienst kan doen als naslagwerk voor bepaalde doeleinden, maar vaak ook niet. Duidelijk wordt wel dat er binnen de primaire leef sfeer in de laatste dertig jaren het één en ander veranderd is voor vrouwen.

*Karin Sanders
Vakgroep Sociologie/ICS
Rijksuniversiteit Groningen*

A. van den Brande, **Sociologie van een halve eeuw Belgische politiek**. Garant, Leuven/Apeldoorn 1997, 202 pp.

Het is een gelukkige gedachte geweest van de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit Gent om Van den Brande bij zijn afscheid een bundel aan te bieden met een selectie uit zijn Nederlandstalige artikelen over de Belgische politiek. In de bijdragen aan deze bundel analyseert Van den Brande de politieke ontwikkelingen in België in de af-

gelopen vijftig jaar vanuit een macro-sociologisch ontwikkelingsperspectief, waarbij verschuivingen in de machtsstructuur en de daaruit voortvloeiende veranderingen in conflict(regulering) en politieke samenwerking gerelateerd worden aan ontwikkelingen in de sociale structuur.

De bundel opent met een theoretische uiteenzetting over modellen van machtsverwerving en machtsuitoefening. Van den Brande ontwikkelt een typologie van machtsstructuren aan de hand van de wijze waarop processen van machtsverwerving en machtsuitoefening verlopen. De typologie wordt vervolgens in verband gebracht met de sociale structuur. Uitgangspunt is hierbij het proces van maatschappelijke arbeidsverdeling, dat gevolgen heeft voor de vorm die de machtsstructuur aanneemt, hetgeen weer gevolgen heeft voor de aard van conflicten en hun regulering en voor politieke samenwerking. Veranderingen in de sociale structuur zijn in deze theorie de 'drijvende krachten' achter de dynamiek in de machtsstructuur, waarbij in opeenvolgende perioden steeds één bepaald machtsstype dominant is. De theorie is macro-sociologisch (heeft betrekking op het sociaal-politieke bestel als geheel), maar er wordt uitdrukkelijk ook aandacht besteed aan het mesoniveau (met name bestaande uit belangen-groepen).

In de volgende bijdragen worden de naoorlogse ontwikkelingen in de Belgische politiek geanalyseerd met behulp van het geschetste begrippenkader: de jaren 1944-54, waarin met de uitwerking van de gedachten die in het Sociaal Pact van 1944 waren neergelegd, de latere machtsstructuren worden voorbereid; de jaren 1954-1968, waarin het model van institutioneel-intercursieve macht, ofwel het systeem van doorkruisende tegenstellingen (*crosscutting cleavages*), dominant is; de jaren na 1968, waarin een model van functioneel-integrale macht, ofwel het neocorporatisme, overheerst. De analyses die aan de laatste periode zijn gewijd, zijn helaas nogal schetsmatig gebleven. In de voorlaatste bijdrage aan de bundel geeft Van den Brande een aanzet tot uitbreiding van het model naar het microniveau (het niveau van de individuele burger), waarbij hij gebruikmaakt van het begrip 'machtslogica' om individuen (kiezers) in termen van zijn machtsmodellen te kunnen plaatsen. De laatste bijdrage betreft een korte openingstoespraak tot een congres over pressiegroepen. Het boek wordt afgesloten met een bibliografie van het werk van Van den Brande.

De macro-sociologische machtstheorie van Van den Brande is zeer interessant, omdat het een algemeen kader biedt om machtsstructuren en hun veranderingen in moderne landen te analyseren. Daarmee lijkt het ook zeer geschikt voor vergelijkende analyse. Omdat de maatschappelijke arbeidsverdeling in de theorie als drijvende kracht wordt opgevat, zou men kunnen spreken van een 'moderniseringstheorie van macht'. Het proces van sociale differentiatie, dat ten grondslag ligt aan processen van modernisering, leidt ertoe dat steeds meer maatschappelijke groeperingen (belangengroepen) toetreden tot de politieke machtsarena. Sociale differentiatie leidt dus tot democratisering. De theorie biedt duidelijke aanknopingspunten voor de formulering van hypothesen en dat is ook wat Van den Brande doet.

De kracht van de theorie is tegelijk ook haar zwakte. Hoewel sociale differentiatie een sleutelpositie in de theorie inneemt, blijft de precieze relatie tussen toenemende differentiatie en veranderingen in de machtsstructuur onuitgewerkt. Voorts is in een theorie die uitgaat van de maatschappelijke arbeidsverdeling, de theoretische status van sociale scheidslijnen die niet voortkomen uit deze arbeidsverdeling, zoals levensbeschouwelijke en etnisch-culturele, onduidelijk. En zoals Van den Brande zelf overtuigend aantoont, zijn deze twee scheidslijnen in het naoorlogse België van zeer grote betekenis geweest. Een ander probleem betreft de vraag hoe de theorie omgaat met processen van dedifferentiatie. Op lange termijn gezien, zijn processen van differentiatie wellicht doorslaggevend, maar dat neemt niet weg dat tijdelijk, lokaal sprake kan zijn van dedifferentiatie. Welke gevolgen heeft dat voor de machtsstructuur? Tot slot is de aandacht vooral gericht op de toetreding van nieuwe elites tot het establish-

ment, waarbij de zittende elites de macht delen met de nieuwkomers. Maar naast machtsdeling (uitbreiding van het machtsestablishment) kan ook machtscirculatie optreden, waarbij de zittende elites geheel of gedeeltelijk worden vervangen door nieuwe elites.

De genoemde kritiekpunten laten onverlet dat Van den Brande een interessante, veelomvattende en dynamische theorie over sociaal-politieke machtsstructuren heeft ontwikkeld. Zoals zojuist al is aangegeven, dient de theorie op onderdelen zeker nog nader uitgewerkt en verder ontwikkeld te worden. Het is echter stellig zeer de moeite waard om haar verder te beproeven, niet alleen in België, maar ook elders.

H. van Goor
Vakgroep Sociologie
Rijksuniversiteit Groningen